Individual – Orientation or System – Orientation in the laws against administrative corruption in Iran

Mohammadvazin Karimian[1]

1. Associate Professor, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran. Mv_karimian@ujsas.ac.ir

Date Received 2021/07/05
Date of correction 2021/12/11
Date of acceptance2 022/01/01
Date of Release 2022/06/19

Abstract

In the comprehensive Plan for Prevention and fighting against administrative corruption, comprehensive definition of administrative corruption must be foundation of the plan. We can say administrative corruption is the corruption of administrative system. Administrative organizations are subsystems of administrative system of the country.

Administrative corruption is a complex, multidimensional phenomenon and has several levels. Nevertheless, the basic description in plans and statutes for prevention and fighting against administrative corruption in Iran, is individual – oriented and the principal approach is behavioral - on the level of person and not completely. The approach is not system – oriented and is not on the interaction between structural – behavioral –environmental dimensions.

This paper, based on the theoretical necessity of comprehensive definition for administrative corruption, analyzed and evaluated the definition of most important statutes and statutory rules of fighting against administrative corruption. The result is that this definition are not comprehensive. This description leads us to basic prescriptions.

Keywords: Administrative Corruption, Constitutional Law, Administrative Law, Individual – Orientation, System – Orientation.

Copyright© 2021, the Authors This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

فصلنامه حقوق اداری
سال نهم، بهار ۱۴۰۱، شماره ۳۰
مقاله علمی پژوهشی

چالش رویکرد و سطح تحلیل در طرح‌های مبارزه با فساد اداری در ایران

محمدوزین کریمیان[۱]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۱۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۱

چکیده

طرح جامع پیشگیری از فساد اداری و مبارزه با آن، مستلزم مبنا قرار دادن تعریف جامع (و مانع) از فساد اداری است. فساد اداری را می‌توان فساد نظام اداری کشور دانست که مجموعه‌ای است از سازمان‌های اداری. فساد اداری، پدیده‌ای است پیچیده، چند بعدی و چند سطحی. در حالی که، در ادبیات فساد اداری در ایران، و به تبع، در طرح‌ها و قانون‌های پیشگیری از، و مبارزه با فساد، فساد اداری پدیده‌ای فرد ـ محور، نه سیستم ـ محور تلقی شده است؛ و رویکرد اصلی، رفتاری (آن هم به طور ناقص) بوده است – نه جامع (ساختاری، رفتاری، محیطی).

مقاله پیش رو با تبیین بایستگی نظری تئوریک جامعیت تعریف فساد اداری، و بر این مبنا، سنجش تعاریف موجود در مهم‌ترین اسناد قانونی مبارزه با فساد در ایران، و با روشن‌سازی نقص اساسی وضعیت موجود در مقایسه با وضعیت بایسته، برای رفع این نقص اساسی پیشنهادهایی ارائه داده است.

واژگان کلیدی: نظام اداری، سازمان اداری، فساد اداری، پیشگیری از فساد، مبارزه با فساد.

۱. دانشیار دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران. Mv_karimian@ujsas.ac.ir

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

– **تبیین مسأله:** منطقاً – نه الزاماً، عملاً – طرح مبارزه با فساد، بر تعریف طراح از فساد، استوار است. ازاین‌روی، حتی با فرض این که طرح، در قلمرو تعریف خود از فساد، هیچ نقص و یا اشکالی نداشته باشد، نمی‌توان ارزش و تأثیری، بیش از قلمرو تعریف مورد نظر، از آن انتظار داشت.

به‌عنوان مثال، اگر فساد، سوءاستفاده متصدی امر عمومی (به‌صورت تخلف اداری و یا جرم) از موقعیت عمومی دانسته شود – تعریفی که هنوز هم کم‌وبیش، رایج است – طرح مبارزه، دارای رویکرد[۱] رفتاری[۲] و در سطح تحلیل[۳] فرد[۴] خواهد بود و با عقل سلیم یا شعور متعارف[۵] چنین انتظار می‌رود که طرح، راه‌حل اجتناب افراد از رفتار فسادآلود – با تعریف خود طرح از فساد – را ارائه دهد. این شعور ـ ورزی متعارف، بر پیش‌فرض‌هایی خام و پیشارنسانی – دقیقاً، پیشا علم مدرن – استوار است: رفتار واحدهای اداری، سازمان‌های اداری و کلّ نظام اداری، جمع (ساده) رفتار تک– تک اعضای واحدها، سازمان‌ها و نظام اداری دانسته می‌شد و انتظار می‌رفت که اصلاح رفتار عضوها، الزاماً، منجر به اصلاح رفتار واحدها، سازمان‌ها و نظام اداری شود. این در حالی است که در علوم اجتماعی مدرن، واحد اجتماعی– از جمله، واحدهای اداری و سازمان‌های اداری – دارای هویت و ماهیتی متمایز و فراتر از شخصیت (الگوی نسبتاً پایدار در مجموعه رفتارهای شخص) اعضاء خود هستند.

حتی با اتکا بر عقل سلیم، می‌توانیم این پرسش را مطرح کنیم که برای تصویر و تصوّر رفتار یک واحد سازمانی، باید رفتار اعضای آن ـ افراد ـ را با هم جمع کرد یا باید آن‌ها را در هم ضرب کرد (ترکیب)؟ به عبارت دیگر، رفتار سازمان اجتماعی، جمع ساده رفتار افراد آن سازمان است یا ترکیب رفتار؟ پاسخ اصولی علوم اجتماعی مدرن همان است که در بالا بیان شد.

از این فراتر، در فلسفه سیستم[۶] و با رویکرد سیستمی[۷]، احتمال دارد که مداخله جزئی و یا ناقص به‌منظور بهبود اوضاع، وضعیت را نه تنها بهبود نبخشد، بلکه وخیم‌تر کند. ورود به این مبحث فلسفی از قلمرو موضوعی مقاله حاضر خارج است.[۸]

– **پرسش پژوهش:** اینک، پرسش پژوهش حاضر این است: در کشور عزیز ما ایران، در طرح‌های قانونی پیشگیری از، و مبارزه با فساد، چه تعریفی از فساد، مبنا واقع شده است؟ و از

---

1. Approach
2. Behavioral
3. Level of Analysis
4. Individual
5. Common Sense
6. System
7. System Approach

۸. برای مطالعه‌ای مختصر و مفید در مورد تحلیل سازمان نوعی، از رویکرد سیستمی، از جمله می‌توان به منبع زیر رجوع کرد:
Stephen p. Robbins (1990), Organization Theory Structure design, and applications, Prentice-Hall International Editions, third edition,p.p.11-19.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

آن‌جایی که «تعریف»، مبتنی بر و همزاد با رویکرد به، و سطح تحلیلِ «مسأله» است، طرح‌های یادشده از این جهات در چه وضعیتی قرار دارند؟

– **قلمروهای پژوهش:** قلمروهای موضوعی، مکانی، زمانی و سازمانی پژوهش از این قرار است:

قلمرو موضوعی: فساد اداری.

قلمرو مکانی: جمهوری اسلامی ایران.

قلمرو زمانی: قوانین حاکم در زمان حاضر – فارغ از زمان تصویب آن‌ها، و وضعیت جاری طرح‌های قانونی مبارزه با فساد.

قلمرو سازمانی: سازمان اداری نوعی و کلّ نظام اداری کشور.

– **روش‌شناسی پژوهش:** روش پژوهش، در مراحل گردآوری، و تحلیل اطلاعات به شرح زیر است:

روش گردآوری اطلاعات: کتابخانه‌ای و رجوع به اسناد و مدارک.

روش تحلیل اطلاعات: ترکیبی از منطق حقوقی با روش مناسب از مهندسی سیستم.

۱. بایستگی نظری (تئوریک) جامعیت

اولین پرسش این است که سلامت ـ فساد سازمان چیست؟ این پرسش، شروع و محرّک تفکر، مطالعه و پژوهش روی این موضوع است.

برای تفکر، مطالعه و پژوهش روی چیستی، چرایی و چگونگی فساد، باید رویکردها و سطوح تحلیل مناسب را تشخیص داد و اتخاذ کرد.

ساده‌ترین و ذهن‌آشناترین پدیده‌های اجتماعی را نیز نمی‌توان بدون اتخاذ رویکرد و سطح تحلیل تعریف ـ تا چه رسد تجزیه‌وتحلیل و واکاوی ـ نمود. فساد، پدیده‌ای پیچیده، چندین جنبه‌ای و چندین سطحی است و پویایی[1] آن نیز به اندازه‌ای بالا است که اگر مراحل گردآوری و تحلیل داده[2] راجع به آن قدری بیشتر زمان ببرد، ممکن است که توصیف علمی[3] به‌دست‌آمده، وضعیت گذشته آن (که حالا قدری فرق کرده است) را نشان دهد! و پیشنهادی که برای حل آن ارائه می‌شود[4]، نسخه مرحله قبلی مریضی (نه دقیقاً، مریضی فعلی) باشد.

الف. رویکرد: رویکرد را می‌توان نگاه و نظر، نوع نگاه و نظرگاه دانست. رویکرد، این است که پدیده مورد نظر از کدام جنبه آن و از چه موضعی مورد تفکّر، مطالعه و پژوهش است.

---

1. Dynamism
2. Data
3. Description
4. Prescription

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

از نظر فلسفی، مطالعه حاضر، سلامت ـ فساد سازمان را از رویکردهای ساختاری، رفتاری و [تعاملات محیطی] سازمان مدّنظر دارد؛ و از نظر نظام علمی دانشگاهی[1] رویکرد ترکیبی مدیریت ـ حقوق اتّخاذ شده است.

۱-۱. ساختار، چارچوب فعالیت سازمان است.

این چارچوب، در یک دسته‌بندی ساده، سخت و یا نرم است. از نظر فلسفی، هیچ چارچوبی، هرچند فیزیکی ـ مکانیکی، صددرصد سخت و بدون جنبه‌های نرم نیست. مثلاً، معماریِ ساختمانِ سازمان پیام دارد. هیچ ساختار نرمی نیز بدون دلالت‌های ـ ولو ضمنی ـ به ساختار سخت نیست. مثلاً، مقررات ورود وخروج به ساختمان، مستلزم پیش‌بینی مسیر و تجهیزات مناسب کنترل ورود و خروج است.

ساختار نرم شامل چارچوب‌های هنجاری است. نمونه بارز این چارچوب‌ها قواعد حقوقی‌اند. قاعده حقوقی، قاعده تنظیم عادلانه رفتار و روابط اشخاص است. قاعده حقوقی یا وضع می‌شود (قانون، به معنای عام) و یا به صورت طبیعی در روابط اشخاص به وجود می‌آید و مستحکم می‌شود (عرف). به عرف‌های نظام‌های قضایی، اداری، و سایر نظام‌های حاکمیتی رویه گفته می‌شود. در نظام‌های قضایی و اداری برای پیشگیری از متفاوت بودن رویه‌ها و یا برای تثبیت رویه‌های واحد، رأی وحدت رویه (رأی وحدت رویه قضایی، رأی وحدت رویه اداری) صادر می‌شود.

۲-۱. رفتار، جریان عملی ساختار است.

در علم رفتار سازمانی، معمولاً، رفتار در سه سطح مورد مطالعه و پژوهش واقع می‌شود: فرد، گروه (واحد سازمانی)، کلّ سازمان. (رضائیان، ۱۳۹۹: ۱۶-۱۵)
در سطح فرد، موضوعاتی مثل رضایت شغلی[2]، انگیزه شغلی[3] مطرح است.
در سطح گروه (واحد سازمانی)، موضوعاتی مثل ارتباطات[4]، همکاری[5] و هماهنگی[6] مطرح است.
در سطح کلی سازمانی، موضوعاتی مثل فرهنگ سازمانی[7] مطرح است.

1. Discipline
2 Job Satisfaction
3 Job Motivation
4 Communication
5 Cooperation
6 Coordination
7 Organizational Culture

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]
[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

۳-۱. محیط

تعاملات محیطی سازمان هم در دو رویکرد ساختار ـ رفتار قابل تجزیه و تحلیل است؛ با این وجود، ضرورت توجه ویژه به تأثیر محیط در پیدایش و قوام و دوام سازمان، و البته ضرورت توجه به تأثیر سازمان در محیط، مستلزم تمرکز مخصوص بر تفکر، مطالعه و پژوهش روی جنبه‌های محیطی سازمان است.

از آنجایی که مجموعه سازمان‌های عمومی را دستگاه اداری جامعه ـ به معنی اخص کلمه ـ نیز می‌نامند (طباطبایی مؤتمنی،۱۳۹۹: ۲)، جامعه ملی را می‌توان محیط «دستگاه اداری» دانست.

- **تعامل:** رویکرد سیستمی، روشنگر این نکته است که بین ساختار و رفتار سازمان، و بین سازمان و محیط، تعامل[1] برقرار است. منظور از تعامل، اثرگذاری و اثرپذیری هم‌زمان است.

ب. سطح تحلیل: اقتضای موضوعی و اقتضای فنی پژوهش و مقاله حاضر، سطح تحلیل کلان است. اقتضای موضوعی از آن جا ناشی می‌شود که فساد اداری در سطح کشور، مدّنظر است؛ و افتضای فنّی، به این دلیل است که رویکرد اتّخاذی در مبانی تئوریک، جامع‌نگری است.

۲. وضع موجود

جستجوی تعریف، رویکرد و سطح تحلیل در قوانین موجود، به ترتیب سلسله‌مراتب اسناد قانونی صورت خواهد گرفت و «قانون» هایی مدّنظر خواهند بود که نسبت به کل نظام اداری (نیز) فراگیر باشند.

۱-۲. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران[2]

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اولین جلوه‌گاه صریح نظام اداری، در اصل سوم است:

اصل سوم: دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است برای نیل به اهداف مذکور در اصل دوم، همه امکانات خود را برای امور زیر به کار برد: ... ۱۰- ایجاد نظام اداری صحیح و حذف تشکیلات غیر ضرور. ...

واژه «نظام اداری» مبین این است که مفهومی جامع مدّنظر است.

اصول حقوق اداری – آن‌چه که امروزه، از آن با واژه «اساسی‌سازی حقوق اداری» یاد می‌شود – در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، نسبتاً فراوان است؛ ولی در این‌جا، موضوع کاوش، متون ناظر به پیشگیری از، و مقابله با فساد اداری، آن هم، از جهت کشف چندوچون جامع‌نگری به موضوع

---

1. Interaction

۲. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۵۸ ه.ش. مورد تجدید نظر در سال ۱۳۶۸ ه.ش.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

سلامت ـ فساد اداری است. ازاین‌روی، به ذکر یک جزء از یک اصل دیگر، که آن هم مبیّن جامع‌نگری قانون اساسی است اکتفا می‌شود:

اصل چهل و سوم: برای تأمین استقلال اقتصادی جامعه و ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت و برآوردن نیازهای انسان در جریان رشد، با حفظ آزادگی او، اقتصاد جمهوری اسلامی ایران بر اساس ضوابط زیر استوار می‌شود:

... تنظیم برنامه اقتصادی کشور به صورتی که شکل و محتوا و ساعات کار چنان باشد که هر فرد علاوه بر تلاش شغلی، فرصت و توان کافی برای خودسازی معنوی، سیاسی و اجتماعی و شرکت فعال در رهبری کشور و افزایش مهارت و ابتکار داشته باشد...

روشن است که ضابطه «شکل و محتوا و ساعات کار» بر سازمان‌های اداری نیز – با اولویت – حاکم است. جمع رویکردهای ساختاری[1] و رفتاری[2] نیز آشکار است.

نکته: دو اصل مذکور در بالا از اصولی است که در سال ۱۳۶۸ تغییر نیافته‌اند.

۲-۲. چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی [3]

«... جامعه ایرانی در افق این چشم‌انداز چنین ویژگی‌هایی خواهد داشت:

...

برخوردار از سلامت، رفاه، امنیت غذایی، تأمین اجتماعی، فرصت‌های برابر، توزیع مناسب درآمد، نهاد مستحکم خانواده به دور از فقر، فساد، تبعیض و بهره‌مند از محیط زیست مطلوب...[4]

در این‌جا نیز، جامع‌نگری به مسأله فساد، از متن منقول، آشکار است.

۲-۳. سیاست‌های کلی نظام

از میان [مجموعه]های «سیاست‌های کلی» مرتبط‌ترین مجموعه با موضوع مقاله حاضر، «سیاست‌های‌کلی نظام اداری» (ابلاغی ۸۹/۱/۳۱ مقام معظم رهبری)[5] است؛ و از میان ۲۶ [ردیف] سیاست کلی، سیاست کلی شماره ۲۴، دارای ارتباط مستقیم با موضوع مقاله حاضر به نظر می‌رسد:

---

1. Structural
2. Behavioral

۳. ابلاغ ۱۳۸۲/۸/۱۳ مقام معظم رهبری به ریاست وقت مجمع تشخیص مصلحت نظام. مأخذ: کمیسیون حقوقی و قضایی دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام، تیرماه ۱۳۹۰، «مجموعه سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی ابلاغی نظام جمهوری اسلامی ایران»، ص ص ۴-۳.

۴. خط کشیدن زیر کلمات، از نویسنده مقاله حاضر است.

۵. کمیسیون حقوقی و قضایی دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام، همان مأخذ، ص ص ۹۷-۹۴.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

«۲۴. ارتقاء سلامت نظام اداری و رشد ارزش‌های اخلاقی در آن از طریق اصلاح فرایندهای قانونی و اداری، بهره‌گیری از امکانات فرهنگی و به کارگیری نظام مؤثر پیشگیری و برخورد با تخلفات.»

با این وجود، چندین سیاست کلی دیگر از این مجموعه، در عین حال، در راستای پیشگیری از فساد و ارتقای سلامت اداری تنظیم شده‌اند و یا در تنظیم آن‌ها، سلامت اداری هم مدنظر بوده است. ازجمله، سیاست کلی شماره‌های ۱۳ و ۱۸.

«۱۳. عدالت محوری، شفافیت و روزآمدی در تنظیم و تنقیح قوانین و مقررات اداری.»

«۱۸. شفاف‌سازی و آگاهی‌بخشی نسبت به حقوق و تکالیف متقابل مردم و نظام اداری با تأکید بر دسترسی آسان و ضابطه مند مردم به اطلاعات صحیح».

می‌توان چنین نتیجه گرفت که در سیاست‌های کلی نظام اداری، سلامت اداری، با جامع‌نگری، مدّنظر بوده است.

٤-۲. قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور[۱]

متن تعدادی از ماده‌های این قانون به طور غیر مستقیم نشان دهنده این است که سلامت اداری نیز مدّنظر قانون‌گذار بوده است، مثل بند ب ماده ۳۸ و ماده ۵۰.

ماده ۳۸-

...

ب- قوه قضائیه مکلف است در زمینه پیشگیری از وقوع جرم و کاهش دعاوی حقوقی نسبت به انجام تکالیف قانونی با همکاری دستگاه‌های ذیربط اقدام کند.

باید توجه داشت که بعضی از جرم‌ها را می‌توان جرم اداری نامید ـ مثل ارتشاء و اختلاس.

ماده ۵۰- دولت مجاز است سامانه تدارکات الکترونیکی دولت را برای اجرای تمام مراحل انواع معاملات وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های مشمول قانون برگزاری مناقصات و سایر قوانین مالی و معاملاتی بخش عمومی، با رعایت قانون تجارت الکترونیکی و قانون برگزاری مناقصات تکمیل کند... .

با این وجود، چنین استنباط نمی‌شود که آن بخش از متون این قانون که با سلامت اداری ارتباط داشته است، من‌حیث‌المجموع، از جامع‌نگری و پرداختن به سطوح و لایه‌های متنوع و متعدد سلامت ـ فساد ادرای برخوردار بوده باشد. البته ممکن است در پاسخ گفته شود که این قانون با چنین هدفی تنظیم نشده است. پرداختن به این نکته از قلمرو موضوعی پژوهش حاضر خارج است و در این‌جا تنها یادآوری می‌شود که این مرحله کاوش حاضر، در راستای کشف پاسخ این پرسش است که در وضع قوانین فراگیر موضوعی شامل نظام اداری جمهوری اسلامی ایران، چه تعریفی از سلامت ـ فساد

---

۱. مصوب ۱۳۹۵/۱۱/۱۰ مجلس شورای اسلامی.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

اداری، با کدام رویکرد و کدام سطح تحلیل مدّنظر بوده است؛ و تعاریف یاد شده، به‌ویژه، تا چه اندازه از جامع‌نگری برخوردار هستند.

۵-۲. قانون مدیریت خدمات کشوری[۱]

در فصل دوازدهم قانون مدیریت خدمات کشوری، با عنوان «حقوق و تکالیف کارمندان» (شامل ماده‌های ۸۴ تا ۱۰۰)، ماده‌های ۹۰، ۹۱، ۹۲ و ۹۹ مستقیماً [در راستای پیشگیری از فساد اداری و ارتقای سلامت اداری] به تکالیف مدیران و کارمندان تحت نظارت آن‌ها پرداخته است.

رویکرد غالب قانون‌گذار در وضع این ماده‌ها، رفتاری بوده و مسأله را اساساً در سطح فرد دیده است:

«کارمندان دستگاه‌های اجرایی موظف می‌باشند که وظایف خود را با دقت، سرعت، صداقت، امانت، گشاده رویی، انصاف و تبعیت از قوانین و مقررات عمومی و اختصاصی دستگاه مربوطه انجام دهند و در مقابل عموم مراجعین به‌طور یکسان و دستگاه ذی ربط پاسخگو باشند. هر گونه بی‌اعتنایی به امور مراجعین و تخلف از قوانین و مقررات عمومی ممنوع می‌باشد. ارباب رجوع می‌توانند در برابر برخورد نامناسب کارمندان با آنها و کوتاهی در انجام وظایف به دستگاه اجرایی ذی ربط و یا به مراجع قانونی شکایت نمایند». (ماده ۹۰).

«اخذ رشوه و سوءاستفاده از مقام اداری ممنوع می‌باشد. استفاده از هر گونه امتیاز، تسهیلات، حق مشاوره، هدیه و موارد مشابه در مقابل انجام وظایف اداری و وظایف مرتبط با شغل توسط کارمندان دستگاه‌های اجرایی در تمام سطوح از افراد حقیقی و حقوقی به جز دستگاه ذی ربط خود تخلف محسوب می‌شود.» (ماده ۹۱). این ماده دارای چهار تبصره است.[۲]

---

۱. قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب کمیسیون مشترک رسیدگی به لایحه مدیریت خدمات کشوری مجلس شورای اسلامی که مجلس در سال ۱۳۸۶ با اجرای آزمایشی آن به مدت پنج سال موافقت کرده بود و اینک، به قانون دائمی تبدیل شده است.

۲. تبصره‌های ۱ و ۲ ماده ۹۱ قانون مدیریت خدمات کشوری که با موضوع مقاله حاضر ارتباط مستقیم دارند:

- تبصره ۱: دستگاه‌های اجرایی موظفند علاوه بر نظارت مستقیم مدیران از طریق انجام بازرسی‌های مستمر داخلی توسط بازرسان معتمد و متخصص در اجرای این ماده نظارت مستقیم نمایند. چنانچه تخلف هر یک از کارمندان مستند به گزارش حداقل یک بازرس معتمد به تأیید مدیر مربوطه برسد بالاترین مقام دستگاه اجرایی یا مقامات و مدیران مجاز، می‌توانند دستور اعمال کسر یک سوم از حقوق، مزایا و عناوین مشابه و یا انفصال از خدمات دولتی برای مدت یک ماه تا یک سال را برای فرد متخلف صادر نمایند.

- تبصره ۲- در صورت تکرار این تخلف به استناد گزارش‌هایی که به تأیید بازرس معتمد و مدیر مربوطه برسد پرونده فرد خاطی به هیأت‌های رسیدگی به تخلفات اداری ارجاع و یکی از مجازات‌های بازخرید، اخراج و انفصال دائم از خدمات دولتی اعمال خواهد شد

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

- نکته: این اشکال رایج در قانون‌نویسی کشور ما در این‌جا هم آشکار است: نوشتن حکم قانون، ذیل عنوان «تبصره»![1]

ماده ۹۲ قانون مدیریت خدمات کشوری نیز مقرر می‌دارد: مدیران و سرپرستان بلافصل، مسئول نظارت و کنترل و حفظ روابط سالم کارمندان خود در انجام وظایف محوله می‌باشند و در مورد عملکرد آنان باید پاسخگو باشند. در صورتی که کارمندان مزبور با اقدامات خود موجب ضرر و زیان دولت گردند و یا تخلفاتی نظیر رشوه و یا سوءاستفاده در حیطه مدیریت مسئولین مزبور مشاهده و اثبات گردد، علاوه بر برخورد با کارمندان خاطی با مدیران و سرپرستان کارمندان (حسب مورد) نیز که در کشف تخلف یا جرائم اهمال نموده باشند مطابق قوانین مربوط، با آنان رفتار خواهد شد.

وضع این ماده را نیز نسبت به فردگرایی صرف، می‌توان یک درجه پیشرفت دانست. باید توجه داشت که بر خلاف یک نظر حقوقی، مسئولیت مدیر یا سرپرست بلافصل در ماده ۹۲، مسئولیت ناشی از فعل غیر نیست: مسئولیت «اهمال» خودش «در کشف تخلف یا جرائم» است.

بهتر است که قطعه ـ متن تعیین تخلف مدیر یا سرپرست چنین نوشته شود: «... حسب مورد، در پیشگیری از تخلف و یا جرم و یا در کشف آن مرتکب اهمال شده باشد ...».

باید توجه داشت که در حقوق کیفری ایران اصل بر شخصی بودن مسئولیت کیفری است. در این خصوص قانون مجازات اسلامی، کتاب اول – کلیات اعلام می‌دارد: «ماده ۱۴۱– مسئولیت کیفری، شخصی است.». از این روی ماده ۱۴۲ این قانون مقرر می‌دارد: «مسئولیت کیفری به علت رفتار دیگری تنها در صورتی ثابت است که شخص به طور قانونی مسئول اعمال دیگری باشد یا در رابطه با نتیجه رفتار ارتکابی دیگری، مرتکب تقصیر شود.» با این وجود ماده ۶۰۶ قانون مجازات اسلامی، کتاب پنجم – تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده چنین مقرر می‌دارد: «هر یک از رؤسا یا مدیران یا مسئولین سازمان‌ها و مؤسسات مذکور در ماده (۵۹۸) که از وقوع جرم ارتشاء یا اختلاس یا تصرف غیرقانونی یا کلاه‌برداری یا جرائم موضوع مواد (۵۹۹) و (۶۰۳) در سازمان یا مؤسسات تحت اداره یا نظارت خود مطلع شده و مراتب را حسب مورد به مراجع صلاحیت‌دار قضایی یا اداری اعلام ننماید علاوه بر حبس از شش ماه تا دوسال به انفصال موقت از شش ماه تا دوسال محکوم خواهد شد.».

در بدو امر، چنین به نظر می‌رسد که صدر ماده ۹۹ قانون، یک گزاره بدیهی را مورد حکم قرار داده است: «پرداخت اضافه‌کاری تنها در قبال انجام کار اضافی در ساعات غیر اداری مجاز می‌باشد...»؛ در حالی که این قطعه ـ متن از ماده در واقع مقدمه انشائی حکمی است که در ادامه

---

۱. این اشکال را نباید امری سلیقه‌ای و تنها امری صوری دانست. «تبصره» پاسخ قانون‌گذار است به آن چه که در اصول فقه ما می‌توان از آن با عنوان «سؤال مقدّر» یاد کرد ـ نه یک حکم جدید.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

ماده می‌آید: «... و هرگونه پرداخت تحت این عنوان بدون انجام کار اضافی در حکم تصرف غیرقانونی وجوه و اموال عمومی است».

با غالب بودن رویکرد فردگرایی در مجموعه مواد بالا، این پرسش جای طرح دارد که «پرداخت» را فرد انجام می‌دهد یا سیستم؟ و آیا دریافت‌کننده چنین اضافه‌کار غیرواقعی‌ای هم مسئول است و اگر بلی، ماهیت رفتار اوچیست و این رفتار، موجب چه مسئولیت (ها) ومجازات (هایی) است؟

ورود تفصیلی به این مباحث از قلمرو موضوعی مقاله حاضر خارج است.

با تجزیه‌وتحلیل هدفمند مواد قانونی پیشگیری از، و مبارزه با فساد اداری در قانون مدیریت خدمات کشوری، این نتیجه حاصل شده است که هرچند رویکرد اصلی و غالب این ماده‌ها، کماکان فرد ـ محور است، با این وجود در مواردی گام‌هایی محدود به سمت رویکرد سیستم ـ گرا برداشته شده است.

٦-۲. قانون رسیدگی به تخلفات اداری[1]

عنوان «هیأت رسیدگی به تخلفات اداری کارمندان» (در ماده «۱» این قانون)، آشکارا نشان‌دهنده فرد ـ گرایی این قانون است. هدف این قانون، رسیدگی به تخلفات اداری کارمندان است و ماده ۸ (ذکر تخلفات اداری) و ماده ۹ (ذکر تنبیهات اداری) نیز بر این مبنا است. با این وجود، قانونگذار در تخلف دانستن «سهل‌انگاری روسا و مدیران در ندادن گزارش تخلفات کارمندان تحت امر»(بند ۱۵ ماده ۸) یک قدم به جلو برداشته است و (مجازات) کردن متخلف را برای پیشگیری از تخلف کافی ندانسته است.

خلاصه: رویکرد قانون رسیدگی به تخلفات اداری فرد گرایی است؛ با این وجود، قدمی در راستای مسئولیت مدیران در راستای برخورد قانونی با تخلفات برداشته است.

۷-۲. قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد[2]

قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد، از این جهت در پژوهش حاضر دارای اهمیت ویژه است که فساد، را صریحاً تعریف کرده است:

ماده ۱. الف: «فساد در این قانون هرگونه فعل یا ترک فعلی است که توسط هر شخص حقیقی یا حقوقی به صورت فردی، جمعی یا سازمانی که عمداً و با هدف کسب هرگونه منفعت یا امتیاز

---

۱. مصوب ۱۳۷۲ مجلس شورای اسلامی.

۲. مصوب کمیسیون اجتماعی مجلس شورای اسلامی که مجلس در سال ۱۳۸۷ با اجرای آزمایشی آن به مدت سه سال موافقت کرده بود و پس از آن از سوی مجمع تشخیص مصلحت نظام موافق با مصلحت نظام تشخیص داده شد، با الحاقات و اصلاحات بعدی، اینک، با اصلاحاتی دائمی شده است.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

مستقیم یا غیرمستقیم برای خود یا دیگری، با نقض قوانین و مقررات کشوری انجام پذیرد یا ضرر و زیانی را به اموال، منافع، منابع یا سلامت و امنیت عمومی و یا جمعی از مردم وارد نماید نظیر رشاء، ارتشاء، اختلاس، تبانی، سوءاستفاده از مقام یا موقعیت اداری، سیاسی، امکانات یا اطلاعات، دریافت و پرداخت‌های غیرقانونی از منابع عمومی و انحراف از این منابع به سمت تخصیص‌های غیرقانونی، جعل، تخریب یا اختفاء اسناد و سوابق اداری و مالی».

اولین نکته‌ای که در راستای کاوش رویکرد قانون‌گذار در این تعریف، آشکار است این است که قانون‌گذار در ظاهر، شخص (حقیق ـ حقوقی) را به جای فرد قرار داده است. اما، این ظاهر، در واقع امر (در ادامه همین ماده) هم تحقق کامل دارد؟

درخصوص مسئولیت کیفری شخص حقوقی، ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی، کتاب اول- کلیات، مصوب ۱۳۹۲ مجلس شورای اسلامی مقرر داشته است: «در مسؤولیت کیفری اصل بر مسؤولیت شخص حقیقی است و شخص حقوقی در صورتی دارای مسؤولیت کیفری است که نماینده قانونی شخص حقوقی به نام یا در راستای منافع آن مرتکب جرمی شود. مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی مانع مسئولیت اشخاص حقیقی مرتکب جرم نیست.».

بنابراین، حتی جایی که شخص حقوقی دارای مسئولیت کیفری است، موجب این مسئولیت، ارتکاب جرم از سوی شخص حقیقی نماینده شخص حقوقی است. (به نام یا در راستای منافع شخص حقوقی). ازاین‌روی، صرف ذکر شخص حقوقی در تعریف فساد در ماده ۱ قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد را نمی‌توان به این معنا دانست که تولید فساد توسط سیستم نیز، در این تعریف ـ علاوه‌بر تولید فساد توسط فرد ـ مدّنظر بوده است.

با این وجود، مروری بر وظایف دستگاه‌های اجرایی، سیستم‌ها و روش‌های مقرر در این قانون، در راستای هدف قانون، نشان‌دهنده نگاه سیستم‌گرا، در کنار نگاه فردگرا در این قانون بوده است.

خلاصه: رویکرد تعریف قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد، درواقع، فرد ـ محور است، ولی سیستم‌گرایی نیز در کنار فردگرایی، در قانون متجلّی شده است.

۸-۲. کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد[۱]

این کنوانسیون، با توجه به قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران، و برمبنای ماده ۹ قانون مدنی کشورمان[۱]، «در حکم قانون» کشورمان است.

---

۱. United Nations Convention against Corruption «قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد» در ۱۳۸۵/۳/۲۱ توسط مجلس شورای اسلامی تصویب شد و مجمع تشخیص مصلحت نظام در تاریخ ۱۳۸۷/۷/۲۰ تصویب آن را با درج بیانیه‌ای هنگام الحاق، موافق با مصلحت نظام تشخیص داده است.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

در مقدمه این کنوانسیون، کشورهای عضو، از جمله، این اعتقادها را ابراز داشته‌اند که «فساد، دیگر یک موضوع داخلی نیست بلکه پدیده‌ای فراملی است» و ـ «نگرش جامع و چندزمینه‌ای جهت جلوگیری و مبارزه با فساد به نحو مؤثری ضروری می‌باشد».

نگاهی به سیستم‌ها و فرایندها و روش‌های مقرر در کنوانسیون نیز کاملاً مؤید تحقق کامل جامع‌نگری در کنوانسیون است.

خلاصه: جامع‌نگری کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد، محرز است.

۳. ارزیابی وضع موجود از نظر رویکرد و سطح تحلیل

در بالا قانون‌هایی از جهت رویکرد و سطح تحلیل مورد ارزیابی واقع شده‌اند که یا نسبت به کلّ نظام حاکمیت فراگیر بوده‌اند یا نسبت به کل نظام اداری. ترتیب ارزیابی نیز با سلسله‌مراتب قوانین متناظر بوده است.

اینک، با توجه به این که ماده‌های قانونی‌ای که جرم اداری را به صورت صریح یا ضمنی تعریف کرده‌اند یعنی رفتاری را در نظام اداری جرم دانسته‌اند، نیز فرد ـ محورند[۲]، می‌توان رویکرد و سطح تحلیل قوانین پیشگیری از، و مبارزه با فساد در ایران را در جدول زیر نشان داد.

---

۱. ماده ۹ قانون مدنی، مصوب ۱۸/ ۱۳۰۷/۲: مقررات عهودی که بر طبق قانون اساسی بین دولت ایران و سایر دول منعقد شده باشد درحکم قانون است.

۲. در سه مثال زیر، با توجه به عبارت «هریک از مستخدمین و مأمورین دولتی» در مثال اول، و «هریک از کارمندان و کارکنان» در مثال‌های دوم و سوم، فرد ـ محوری تعریف آشکار است.

- ماده ۳ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء، اختلاس و کلاهبرداری، مصوب ۱۳۶۴/۶/۲۸ مجلس شورای اسلامی و ۱۳۶۷/۹/۱۵ مجمع تشخیص مصلحت نظام: هریک از مستخدمین و مأمورین دولتی اعم از قضایی و اداری یا شوراها یا شهرداریها یا نهادهای انقلابی و به‌طور کلی قوای سه گانه و همچنین نیروهای مسلح یا شرکت‌های دولتی یا سازمانهای دولتی وابسته به دولت و یا مأمورین به خدمات عمومی خواه رسمی یا غیر رسمی برای انجام دادن یا انجام ندادن امری که مربوط به سازمانهای مزبور می‌باشد، وجه یا مال یا سند پرداخت وجه یا تسلیم مالی را مستقیماً یا غیر مستقیم قبول نماید در حکم مرتشی است اعم از این که امر مذکور مربوط به وظایف آنها بوده یا آنکه مربوط به مأمور دیگری در آن سازمان باشد، خواه آن کار را انجام داده یا نداده و انجام آن بر طبق حقانیت و وظیفه بوده یا نبوده باشد و یا آن که در انجام یا عدم انجام آن مؤثر بوده یا نبوده باشد به ترتیب زیر مجازات می‌شود.

.....

این ماده دارای پنج تبصره است.

- ماده ۵ قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء، اختلاس و کلاهبرداری: هریک از کارمندان ادارات و سازمان‌ها و یا شوراها و یا شهرداریها و مؤسسات و شرکت‌های دولتی و یا وابسته به دولت و یا نهادهای انقلابی و دیوان محاسبات و موسساتی که به کمک مستمر دولت اداره می‌شوند و دارندگان پایه قضایی و به‌طور کلی قوای سه گانه و همچنین نیروهای مسلح و مأمورین به خدمات عمومی اعم از رسمی یا غیر رسمی وجوه یا مطالبات یا حواله‌ها یا سهام یا اسناد و اوراق بهادار ویا سایر اموال متعلق به هریک از سازمان‌ها و مؤسسات فوق‌الذکر و یا اشخاص را که برحسب وظیفه به آنها سپرده شده است به نفع خود یا دیگری برداشت و تصاحب نماید مختلس محسوب و به ترتیب زیر مجازات خواهد شد.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

جدول ۱. رویکرد و سطح تحلیل قوانین پیشگیری از، و مبارزه با فساد در ایران

ردیف	عنوان قانون	رویکرد	سطح تحلیل	توضیحات
۱	قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران	جامع‌نگری	کلان	
۲	چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی	جامع‌نگری	کلان	
۳	سیاست‌های کلی نظام اداری	جامع‌نگری	کلان	با توجه به مجموعه این سیاست‌ها.
۴	قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور	غلبه فرد محوری	میانه – برنامه توسعه کشور، از جمله شامل نظام اداری	آن بخش از متون این قانون که با سلامت اداری ارتباط مستقیم دارند.
۵	قانون مدیریت خدمات کشوری	غلبه فرد ـ محوری	میانه – نظام اداری کشور	
۶	قانون رسیدگی به تخلفات اداری	فردمحوری	میانه – مجموعه کارمندان نظام اداری کشور	درواقع: یک سیستم فرعی از سطح میانه.
۷	قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد	غلبه فردمحوری	میانه – نظام اداری کشور	دارای تعریف صریح از «فساد».
۸	کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد	جامع‌نگری	کلان	«در حکم قانون» کشور ما.
۹	«قانون» های تعیین کننده جرم‌های اداری	فردمحوری	موضعی – خاص	

مأخذ: مطالعات انعکاس‌یافته در همین پژوهش

.....

این ماده دارای شش تبصره است.

- ماده ۵۹۸ قانون مجازات اسلامی، کتاب پنجم – تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده: هریک از کارمندان و کارکنان ادارات و سازمان‌ها یا شوراها و یا شهرداری‌ها و موسسات و شرکت‌های دولتی و یا وابسته به دولت و یا نهادهای انقلابی و بنیادها و موسساتی که زیر نظر ولی فقیه اداره می‌شوند و دیوان محاسبات و موسساتی که به کمک مستمر دولت اداره می‌شوند و یا دارندگان پایه قضائی و به‌طور کلی اعضا و کارکنان قوای سه‌گانه و همچنین نیروهای مسلح و مأمورین به خدمات عمومی اعم از رسمی و غیررسمی وجوه نقدی یا مطالبات یا حوالجات یا سهام و سایر اسناد و اوراق بهادار یا سایر اموال متعلق به هر یک از سازمان‌ها و مؤسسات فوق‌الذکر یا اشخاصی که بر حسب وظیفه به آنها سپرده شده است را مورد استفاده غیر مجاز قرار دهد بدون آنکه قصد تملک آنها را به نفع خود یا دیگری داشته باشد، متصرف غیر قانونی محسوب و علاوه بر جبران خسارات وارده و پرداخت اجرت‌المثل به شلاق تا (۷۴) ضربه محکوم می‌شود و در صورتی که منتفع شده باشد علاوه بر مجازات مذکور به جزای نقدی معادل مبلغ انتفاعی محکوم خواهد شد و همچنین است در صورتیکه به علت اهمال یا تفریط موجب تضییع اموال و وجوه دولتی گردد و یا آن را به مصارفی برساند که در قانون اعتباری برای آن منظور نشده یا در غیر مورد معین یا زائد بر اعتبار مصرف نموده باشد.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

نتیجه‌گیری: قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد فرادستی، سلامت اداری را با جامع‌نگری و در سطح کلان مدّنظر قرار داده‌اند؛ ولی در مجموعه «قانون»های فراگیر نظام اداری، فرد محوری غلبه دارد؛ هرچند که قانون‌هایی هستند که برای سطح میانه اداره کشور تنظیم شده‌اند و این، مقتضی خروج از فردمحوری نگرش بوده است. به این ترتیب، فردمحور بودن رویکرد متون مصوب مبارزه با فساد اداری در ایران، محدود به سطح «قانون»ها (مصوب قوه مقننه) و به تبع، مقررات سطوح بعدی سلسله مراتب قوانین است. از این روی، می‌توان این نقص رویکردی را با اتکا به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی، و سیاست‌های کلی نظام اداری، که با رویکردی جامع‌نگر و در سطح تحلیل کلان تنظیم شده‌اند، با اصلاح و تکمیل «قانون» های یاد شده رفع کرد.

پیشنهاد: بازبینی قوانین فراگیر نظام اداری، به‌منظور جایگزین کردن رویکرد سیستم‌محور به‌جای رویکرد فردمحور و توجه کافی به ابعاد ساختاری، رفتاری و محیطی و تعامل این ابعاد در پیشگیری از، و مبارزه با فساد اداری.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]

فهرست منابع و مآخذ:

فارسی:

چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی، ابلاغ ۱۳۸۲/۸/۱۳ مقام معظم رهبری.
رضائیان، علی (۱۳۹۹)، مبانی مدیریت رفتار سازمانی، چاپ نوزدهم، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
سیاست‌های کلی نظام اداری، ابلاغی ۱۳۸۹/۱/۳۱ مقام معظم رهبری.
طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۹۹)، حقوق اداری، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور، مصوب ۱۳۹۵/۱۱/۱۰ مجلس شورای اسلامی.
قانون ارتقاء سلامت نظام اداری و مقابله با فساد، مصوب کمیسیون اجتماعی مجلس شورای اسلامی که مجلس در سال ۱۳۸۷ با اجرای آزمایشی آن به مدت سه سال موافقت کرده بود و پس از آن از سوی مجمع تشخیص مصلحت نظام موافق با مصلحت نظام تشخیص داده شد، با الحاقات و اصلاحات بعدی، اینک، با اصلاحاتی دائمی شده است.
قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۵۸ ه.ش.، مورد تجدید نظر در سال ۱۳۶۸.
قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد، در ۱۳۸۵/۳/۲۱ توسط مجلس شورای اسلامی تصویب شد و مجمع تشخیص مصلحت نظام در تاریخ ۱۳۸۷/۷/۲۰ تصویب آن را با درج بیانیه‌ای هنگام الحاق، موافق با مصلحت نظام تشخیص داده است.
قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء، اختلاس و کلاهبرداری، مصوب ۱۳۶۴/۶/۲۸ مجلس شورای اسلامی و ۱۳۶۷/۹/۱۵ مجمع تشخیص مصلحت نظام.
قانون رسیدگی به تخلفات اداری، مصوب ۱۳۷۲ مجلس شورای اسلامی.
قانون مدیریت خدمات کشوری، مصوب کمیسیون مشترک رسیدگی به لایحه مدیریت خدمات کشوری مجلس شورای اسلامی که مجلس در سال ۱۳۸۶ با اجرای آزمایشی آن به مدت پنج سال موافقت کرده بود و اینک، به قانون دائمی تبدیل شده است.
قانون مدنی، مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸.
قانون مجازات اسلامی، کتاب اول ـ کلیات، مصوب ۱۳۹۲.
قانون مجازات اسلامی، کتاب پنجم ـ تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده، ۱۳۷۵.
کمیسیون حقوقی و قضایی دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام، تیرماه ۱۳۹۰، «مجموعه سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی ابلاغی نظام جمهوری اسلامی ایران.

انگلیسی:

Stephen p. Robbins (1990), Organization Theory Structure design, and applications, Prentice-Hall International Editions, third edition.
UNITED NATION OFFICE ON DRUGS AND CRIME Vienna (2004), United Nations Convention against Corruption, UNITED NATIONS New York.

[Downloaded from qjal.smtc.ac.ir on 2026-11-26]

[DOI: 10.52547/qjal.9.30.141]